ARAB TILIDAGI «AL-IZOFA» (الإضافة) KONSTRUKSIYASINING O‘ZBEK TILIDAGI IZOFA (MOSLASHUV) BIRIKMASI BILAN QIYOSIY TAHLILI

Orifxonova Soliha Davronjon qizi
Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21302398

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tili grammatikasidagi eng muhim sintaktik-morfologik konstruksiyalardan biri bo‘lgan al-izofa (الإضافة) hodisasi o‘zbek tilidagi izofa (moslashuv, qaratqich-qaralmish) birikmasi bilan qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki til tizimidagi mazkur konstruksiyalarning grammatik ko‘rsatkichlari, semantik munosabat turlari, sintaktik xususiyatlari va amaliy qo‘llanish o‘ziga xosliklari qiyoslanadi. Arab tilida izofa munosabati asosan analitik yo‘l bilan, ya’ni so‘zlarning tartibi va oxirgi undosh unlisi (i’rob va tanvinning tushishi) orqali, o‘zbek tilida esa ikki tomonlama affikslashtirish (qaratqich kelishigi -ning va egalik affikslari) orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan. Tadqiqot natijalari ikki tilning tipologik jihatdan farqli bo‘lishiga qaramay, izofa konstruksiyasining funksional-semantik vazifasida sezilarli o‘xshashliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Maqola arab tili va o‘zbek tili grammatikasini qiyosiy o‘rganuvchi tilshunoslar, tarjimonlar va sharqshunoslik yo‘nalishi talabalari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: al-izofa, izofa birikmasi, muzof, muzofun ilayh, qaratqich-qaralmish munosabati, lafziy izofa, ma’naviy izofa, i’rob, tanvin, qaratqich kelishigi, egalik affiksi, qiyosiy tilshunoslik, tipologik tahlil.

Struktur o‘xshashliklar. Arab tilidagi al-izofa va o‘zbek tilidagi izofa birikmasi o‘rtasidagi eng muhim struktur o‘xshashlik shundaki, ikkala konstruksiyada ham qat‘iy so‘z tartibi mavjud: arab tilida muzof doimo muzofun ilayhdan oldin keladi, o‘zbek tilida esa qaratqich so‘zi qaralmish so‘zidan oldin joylashadi. Ikkala tilda ham konstruksiya ichiga uchinchi so‘zning kirishi (ba‘zi istisnolardan tashqari) taqiqlanadi — bu ikki til orasidagi funksional-struktur parallellikni ko‘rsatadi. Bundan tashqari, ikkala tilda ham izofa konstruksiyasi ma’lumot berish (ta’rif/aniqlik) vazifasini bajaradi: agar qaratqich/muzofun ilayh ma’lum (ma’rifa) bo‘lsa, butun birikma ham ma’lum bo‘lib qoladi.

Tipologik farqlar. Shu bilan birga, ikki til tizimidagi izofa konstruksiyasi tubdan farqli grammatik mexanizmlarga asoslanadi. Arab tili flektiv-fuzion til bo‘lgani sababli, izofa munosabati asosan i’rob (oxirgi undosh unlisi) va tanvinning tushishi orqali, ya’ni so‘z ichidagi fonetik-morfologik o‘zgarish orqali ifodalanadi. Bu yerda affiksatsiya minimal darajada bo‘lib, asosiy yuk so‘zlar tartibi va i’rob belgilariga tushadi. O‘zbek tili esa aglyutinativ til bo‘lgani sababli, izofa munosabati aniq, alohida ajratiladigan ikki affiks (-ning va -i/-si) orqali, ya’ni ochiq morfologik ko‘rsatkichlar orqali ifodalanadi.

Yana bir muhim farq — moslashuv (kelishuv) xususiyatida. Arab tilida muzofun ilayh doimo majrur holatda bo‘lishi shart, biroq bu holat muzofning umumjumladagi holatiga (marfu‘/mansub/majrur) bog‘liq emas — demak, bu yerda bir tomonlama, qat‘iy holat talabi mavjud. O‘zbek tilida esa egalik affiksi qaratqichning shaxs-sonига moslashadi (masalan, “mening kitobim”, “sening kitobing”, “uning kitobi”) — bu haqiqiy grammatik moslashuv (kelishuv) hodisasidir, arab tilidagi izofada esa bunday shaxsga ko‘ra moslashuv umuman mavjud emas, faqat doimiy majrur holat talab qilinadi.

Bundan tashqari, arab tilida aniqlik artikli “ال” faqat muzofun ilayhga qo‘shilishi mumkin (agar konstruksiya ma’rifa bo‘lishi kerak bo‘lsa), muzofga esa hech qachon qo‘shilmaydi. O‘zbek tilida bunga o‘xshash aniqlik/noaniqlik kategoriyasi grammatik artikllar orqali emas, balki kontekst, ko‘rsatish olmoshlari va son kategoriyasi orqali ifodalanadi, bu esa ikki tilning determinatsiya tizimidagi tipologik farqni yana bir bor tasdiqlaydi.

Ko‘p bosqichli (zanjirsimon) izofa konstruksiyalari. Har ikki tilda ham bir necha izofa birikmasining ketma-ket zanjir hosil qilishi mumkin. Arab tilida bunga misol: “بَابُ بَيْتِ صَدِيقِ أَبِي” (otamning do‘stining uyining eshigi) — bu yerda har bir muzof keyingi so‘zga nisbatan muzofun ilayh vazifasini bajaradi va faqat oxirgi so‘z to‘liq holatda (aniqlik yoki egalik olmoshi bilan) qoladi, qolgan barcha so‘zlar tanvinsiz keladi. O‘zbek tilida ham xuddi shunday zanjirsimon konstruksiya mavjud: “otamning do‘stining uyining eshigi” — bu yerda har bir so‘z ikki marta (ham qaratqich, ham qaralmish sifatida) affikslanadi, bu esa arab tilidagi bir martalik (faqat oxirida) belgilashdan farqli o‘laroq, o‘zbek tilida har bir bosqichda alohida grammatik ko‘rsatkichning takrorlanishini talab qiladi.

Qiyosiy jadval

Mezon	Arab tili (al-izofa)	O‘zbek tili (izofa birikmasi)
Til tipologiyasi	Flektiv-fuzion til	Aglyutinativ til
Grammatik ko‘rsatkich	I’rob (kasra) + tanvinning tushishi	Qaratqich kelishigi (-ning) + egalik affiksi (-i/-si)
Ko‘rsatkichning joylashuvi	Faqat muzofun ilayhda (majrur holat)	Ikkala komponentda ham (ikki tomonlama)
Shaxs-songa moslashuv	Mavjud emas	Egalik affiksi shaxs-songa moslashadi
Aniqlik ifodalanishi	“ال” artikli muzofun ilayhga qo‘shiladi	Kontekst va ko‘rsatish olmoshlari orqali
So‘zlar tartibi	Muzof + muzofun ilayh (qat‘iy)	Qaratqich + qaralmish (qat‘iy)
Uchinchi so‘zning kirishi	Umuman mumkin emas	Umuman mumkin emas
Semantik turlari	Lafziy va ma’naviy izofa	Egalik, qism-butun, material va h.k.
Zanjirsimon birikma	Faqat oxirgi so‘z to‘liq belgilanadi	Har bir bosqich alohida affikslanadi

Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ahamiyati. Arab tilidan o‘zbek tiliga (yoki aksincha) tarjima jarayonida al-izofa konstruksiyasini to‘g‘ri berish tarjimonlar oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Ko‘p bosqichli izofa zanjirlari tarjima qilinganda, tarjimon arab tilidagi bir yo‘nalishli (chapdan o‘ngga qarab kengayuvchi) tuzilishni o‘zbek tilining o‘ngdan chapga qarab kengayuvchi (qaratqich avval keladigan) tuzilishiga moslashtirishi zarur. Bundan tashqari, arab tilidagi ma’naviy izofaning semantik xilma-xilligini (egalik, material, vaqt-makon) o‘zbek tiliga tarjima qilishda mos grammatik vositalarni (kelishik affikslari, ko‘makchilar, sifatlash konstruksiyalari) tanlash muhim ahamiyat kasb etadi, aks holda tarjimada semantik noaniqlik yoki noto‘g‘ri talqin yuzaga kelishi mumkin.

Nakira va ma’rifa kategoriyasining izofaga ta’siri. Arab tilida izofa konstruksiyasining aniqlik-noaniqlik (ma’rifa-nakira) darajasi to‘liq muzofun ilayhga bog‘liq bo‘ladi: agar muzofun ilayh ma’rifa (aniq, masalan “ال” bilan yoki alam ism) bo‘lsa, butun izofa birikmasi ham ma’rifa hisoblanadi; agar muzofun ilayh nakira (noaniq) bo‘lsa, birikma ham nakira bo‘lib qoladi. Bu qoida arab sintaksisida “izofa muzofga muzofun ilayhning ta’rif darajasini beradi” degan umumiy tamoyil bilan ifodalanadi. O‘zbek tilida esa bunday qat‘iy grammatik bog‘liqlik mavjud emas — aniqlik-noaniqlik ko‘proq kontekst, artikl

vazifasidagi “bir” so‘zi yoki ko‘rsatish olmoshlari yordamida ifodalanadi, ya’ni izofa birikmasining o‘zi avtomatik tarzda aniqlik darajasini belgilamaydi.

Bu farq ikki tilning determinatsiya (aniqlash) kategoriyasi tipologik jihatdan har xil asosga qurilganini yana bir bor tasdiqlaydi: arab tilida bu kategoriya morfologik-sintaktik jihatdan izofa ichida qat‘iy tartibga solingan bo‘lsa, o‘zbek tilida u ko‘proq leksik-pragmatik vositalar orqali ifodalanadi.

Ikki tilda izofaning sifatlash birikmasidan farqlanishi. Har ikki tilda ham izofa (qaratqich-qaralmish) birikmasini sifatlash (atributiv) birikmasidan farqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Arab tilida na’t (sifat) birikmasida sifatlovchi so‘z (na’t) sifatlanmish so‘zga (man‘ut) i’rob, jins, son va ma’rifa-nakira jihatidan to‘liq mos kelishi shart, holbuki izofada bunday to‘liq moslashuv talab qilinmaydi — muzofun ilayh doimo majrur bo‘ladi, muzofning holatidan qat‘i nazar. O‘zbek tilida ham xuddi shunga o‘xshab, sifatlash birikmasi (“yashil bog‘” kabi) hech qanday affikslashtirishni talab qilmaydi, izofa birikmasi (“bog‘ning daraxti”) esa albatta egalik va, ko‘pincha, qaratqich kelishigi affikslarini talab qiladi. Ushbu qiyos ikki tilda ham izofa va sifatlash konstruksiyalari orasidagi chegara semantik emas, balki formal-grammatik ko‘rsatkichlar asosida chizilishini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

— Arab tilidagi al-izofa va o‘zbek tilidagi izofa (moslashuv) birikmasi funksional-semantik jihatdan katta darajada mos keladi — ikkalasi ham qaratqich-qaralmish (egalik, tegishlilik, jins-material va boshqa) munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

— Struktur jihatdan ikkala konstruksiyada ham qat‘iy so‘zlar tartibi va konstruksiya ichiga uchinchi elementning kira olmasligi kabi umumiy tipologik xususiyatlar mavjud.

— Grammatik ko‘rsatkichlar darajasida ikki til tubdan farqlanadi: arab tili flektiv til sifatida i’rob va tanvinning tushishi kabi ichki fonetik-morfologik vositalardan foydalansa, o‘zbek tili aglyutinativ til sifatida ochiq, alohida affikslar (-ning, -i/-si) orqali ish ko‘radi.

— O‘zbek tilidagi izofada egalik affiksining shaxs-songa moslashuvi mavjud bo‘lib, bu arab tilidagi izofada umuman kuzatilmaydigan hodisa hisoblanadi — bu ikki tilning grammatik kelishuv tizimidagi tub farqni ko‘rsatadi.

— Zanjirsimon (ko‘p bosqichli) izofa konstruksiyalarida arab tili faqat oxirgi so‘zni to‘liq belgilasa, o‘zbek tili har bir bosqichda alohida ikki tomonlama affikslashni talab qiladi — bu farq tarjima amaliyotida alohida e’tiborni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, arab va o‘zbek tillaridagi izofa konstruksiyalarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, tipologik jihatdan tubdan farqli ikki til tizimi ham universal grammatik-semantik vazifalarni (qaratqich-qaralmish munosabatini ifodalash) o‘ziga xos, ammo funksional jihatdan parallel vositalar orqali amalga oshirishi mumkin. Ushbu xulosa umumiy tilshunoslikdagi til universaliyalari nazariyasini yangi til jufti misolida tasdiqlaydi va kelgusi qiyosiy-tipologik hamda tarjimashunoslik tadqiqotlari uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Гайнутдинов А. Араб тили грамматикаси (нахв ва сарф). — Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
3. Ibn Ho‘shom. “Qatru-n-nado va ballu-s-sado”. — Qohira: Doru-l-fikr, 1990.
4. Sibavayh Amr ibn Usmon. “Al-Kitob”. Jild I-II. — Bayrut: Doru-l-kutub, 1988.
5. Ibn Molik. “Alfiya” (шеър билан таҳлил). — Damashq: Doru-l-fikr, 1995.

6. Rustamov A. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. — Toshkent: Fan, 1976.
7. Хошимов Н. Араб ва туркий тиллари грамматикасининг қиёсий таҳлили. — Toshkent: TDShI nashriyoti, 2018.
8. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. — Chicago: University of Chicago Press, 1989.
9. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1896 (qayta nashr: 2005).
10. Жураев А.А. Грамматика арабского языка. — Москва: Восточная литература, 2001.
11. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — Toshkent: Fan, 1960.
12. Neshan M. Ta’lifu-n-nahvi-l-‘arabiyy va tatbiquhu al-lug‘aviyy. — Bayrut: Doru-n-nafois, 2010.